

СПЕЦІАЛЬНІ ВИДИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СЕРЕД ЗАСОБІВ ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Проаналізовано передбачені Особливою частиною Кримінального кодексу України спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності. Визначено їх можливості у забезпеченні реалізації функцій кримінального права.

В умовах побудови в Україні правової держави та розвитку громадянського суспільства в полі зору влади й громадськості постійно перебувають питання протидії злочинним зазіханням на найбільш важливі соціальні цінності, розроблення та правильного застосування правових засобів їх охорони, підвищення ефективності запобігання кримінальним правопорушенням. При цьому поряд із давно відомими, «традиційними» формами вирішення вказаних питань (криміналізацією суспільно небезпечних діянь, кримінальними покараннями та їх застосуванням) у кримінально-правовій політиці України дедалі більш помітним стає інститут звільнення від кримінальної відповідальності. Найбільш динамічним його елементом є спеціальні, тобто передбачені Особливою частиною Кримінального кодексу (далі – КК) України види такого звільнення. Значне розширення їх кількості є однією з особливостей нового закону про кримінальну відповідальність [1, с. 60; 2, с. 49]. При цьому з набуттям чинності КК України 2001 р. законодавцем було включено до нього ще ряд підстав спеціального звільнення від кримінальної відповідальності (ч. 4 ст. 212-1, ч. 4 ст. 258-5, ч. 5 ст. 321, ч. 4 ст. 321-1, ч. 5 ст. 368-3, ч. 5 ст. 368-4 КК) України. Однак вказані положення у науці кримінального права України поки що не були досліджені достатньо детально. Лише відносно нещодавно з'явилися наукові розробки щодо окремих спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності (у зв'язку із цим слід відзначити роботи Н. О. Гурорової, О. О. Дудорова, М. І. Мельника, А. А. Музики, В. П. Тихого, П. Л. Фріса, А. А. Вознюка, О. О. Житного, А. І. Золотарьова, О. Ф. Ковігиді, О. В. Наден тощо). Значний внесок у розроблення й вирішення загальнотеоретичних і прикладних питань спеціальних видів звільнення від відповідальності зробили Ю. В. Баулін та

П. В. Хряпінський. Водночас процес пізнання складного правового феномену спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності триває.

Однією з проблем, наукове розроблення якої сприятиме поглибленню знань про спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності, є з'ясування його місця в механізмі реалізації функцій кримінального права. Вирішення даного питання необхідне для оцінювання значення вказаних положень як елементу національної кримінально-правової системи, уточнення напрямків розвитку кримінально-правової політики держави. Недостатня увага до нього в доктрині певною мірою сприяла тому, що значення вказаних положень у протидії кримінальним проявам применшене, не сформувався достатньо чіткого розуміння їх цільового призначення, а в правозастосовній практиці їх оцінюють як певною мірою другорядні, можливість застосування яких за певних обставин може бути проігнорована чи поставлена в залежність від суб'єктивного розсуду. Тому **метою** даної публікації є з'ясування потенціалу спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності у реалізації функцій кримінального права та формулювання науково обґрунтованих висновків щодо їх місця в системі засобів виконання його завдань.

Однією з методологічних передумов у дослідженні зазначеного питання є сформульоване П. В. Хряпінським наступне положення: спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності, не відіграючи провідної ролі у протидії злочинності, притаманними їм засобами сприяють виконанню основного соціального завдання кримінального права, яким є захист найбільш важливих соціальних цінностей від злочинних посягань [3, с. 28]. Розвиваючи цю думку, науковець виділяє й обґрунтовує наступні функції такого звільнення:

стимулюючу (мотиваційну), відновлювальну (компенсаційну), запобіжну (профілактичну), виховну [3, с. 29–38; 4]. Однак мова в такому випадку ведеться про самостійні функції зазначених положень. Залишається відкритим питання про їх спроможність забезпечувати виконання функцій галузі, до якої вони належать, елементами визначеної якою системи відповідних юридичних засобів регулювання й охорони суспільних відносин вони є. Тому, на нашу думку, названі П. В. Хряпінським функції спеціальних видів звільнення слід розглядати не як автономні, а як такі, що підпорядковані генеральним (загальним) завданням кримінального права, кореспондують їм, і виконують щодо них забезпечувальну роль.

Попри певну дискусійність питання про те, які саме соціальні завдання є головними для кримінального права, більшість фахівців визнає серед них охоронну (захист суспільних відносин від злочинних посягань) й запобіжну (запобігання вчиненню злочинів) функції [5, с. 70–78]. Спробуємо оцінити здатність передбаченого Особливою частиною КК України звільнення від кримінальної відповідальності забезпечувати їх реалізацію. Вирішення вказаного завдання ускладнюється множинністю таких приписів, їх неоднорідністю, наявністю значних відмінностей у формулюванні законодавцем відповідних норм. Так, якщо звернути увагу на спрямованість вказаних приписів, серед них можна виділити норми, розраховані на: добровільне припинення особою злочинної діяльності (наприклад ч. 2 ст. 111 КК України), мінімізацію або усунення заподіяної злочином шкоди (наприклад ч. 3 ст. 175 КК України), добровільну здачу особою предметів злочину (наприклад ч. 3 ст. 263 КК України), залучення особи до розкриття, припинення чи запобігання злочинів (наприклад ч. 5 ст. 258-5 КК України). Слід звернути увагу на те, що деякі з наведених положень зорієнтовані на досягнення не одного, а кількох (комплексу) соціально корисних результатів. Наприклад, ч. 4 ст. 289 КК України звільняє від кримінальної відповідальності особу, яка вперше вчинила незаконне заволодіння транспортним засобом (за винятком випадків учинення його із застосуванням насильства чи погрозою застосування такого насильства), але добровільно заявила про це правоохоронним органам, повернула транспортний засіб власнику і повністю відшкодувала завдані збитки. Наведений припис схиляє особу, що вчинила злочин, одночасно й до само-

викриття (яке цінне в інтересах своєчасного й повного розкриття вчиненого злочину), і до самостійного усунення заподіяної злочином шкоди (що дозволяє зняти напруженість у сфері відносин щодо володіння транспортними засобами, задовольнити майнові претензії потерпілого).

Слід погодитися з О. О. Дудоровим, що спосіб формулювання в Особливій частині КК України підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності, відмінності між ними залежать, передусім, від специфіки певного злочину та мети, яку визначає держава для конкретного виду звільнення [6, с. 741]. Справді, вимога добровільної здачі заборонених в обігу речей як елемент підстави деяких спеціальних видів звільнення від відповідальності, формулюється щодо вчинення низки злочинів, у яких протиправне поводження з певним предметом (зі зброєю, боєприпасами, наркотичними засобами, психотропними речовинами тощо) створює загрози об'єктам кримінально-правової охорони. Видача предметів органам влади запобігає можливому пошкодженню суспільних відносин, що сприяє реалізації охоронної функції кримінального права. Наявне тут і запобігання злочинам. Так, В. П. Тихий зазначає: добровільна здача вогнестрільної зброї, боєприпасів, вибухових речовин означає, що небезпека насильницького заподіяння шкоди для суспільних відносин усувається: ці предмети не можуть бути використані зі злочинною метою, виключається можливість вчинення необережних злочинів на нещасних випадків із ними [7, с. 83]. Вимоги стосовно повідомлення про існування злочинного угруповання (наприклад, ч. 2 ст. 255 КК України) спрямовані передусім на забезпечення запобігання їх подальшій злочинній діяльності [8, с. 9], а щодо заяви про вчинений злочин – на розкриття ряду високолатентних злочинів (зокрема корупційних – ч. 5 ст. 368-3, ч. 5 ст. 368-4 КК України, ч. 6 ст. 369 КК України). У наведених випадках положення Особливої частини КК України також можна оцінювати як засіб, що забезпечує запобігання можливій наступній злочинній діяльності осіб, про яких повідомляється, тобто реалізацію запобіжної функції кримінального права.

Звернемо увагу, що спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності в теорії кримінального права часто пов'язують лише із заохоченням позитивної посткримінальної поведінки особи. Така думка розвивається з періоду, коли в правових дослідженнях почали

звертати увагу на положення Особливої частини кримінального закону про звільнення від кримінальної відповідальності. Так, у 1976 р. А. В. Барков (один із «піонерів» у сфері наукових досліджень даного питання) писав, що на відміну від норм про звільнення від кримінальної відповідальності, які містяться в Загальній частині, випадки такого звільнення в нормах Особливої частини є не результатом оцінювання особистості винного та вчиненого ним злочину, а стимулом до сприяння органам правосуддя в розкритті злочину [9]. У кандидатській дисертації В. Ю. Івоніна (1992 р.) також наголошено, що кримінально-правові норми, які передбачають спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності, за юридичною природою є нормами заохочувальними [10, с. 8]. Сьогодні деякі науковці також називають ознакою спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності їх обов'язковий зв'язок із позитивною післязлочинною поведінкою особи [11].

Безперечно, заохочення правопорушників до соціально позитивної поведінки є головним завданням спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Однак, у чинному КК України не всі норми про спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності пов'язують цей позитивний правовий наслідок лише з посткримінальною поведінкою як його підставою. Так, принципово інший вигляд, що суттєво відрізняє їх від більшості інших передбачених Особливою частиною КК України випадків звільнення від кримінальної відповідальності, мають положення ч. 5 ст. 368-3, ч. 5 ст. 368-4, ч. 6 ст. 369 КК України. У них, поряд зі звільненням від кримінальної відповідальності за умови, що до порушення кримінальної справи особа, яка пропонувала, надала або передала неправомірну вигоду (пропонувала чи дала хабар), добровільно заявила про вчинене органу, наділеному правом порушувати кримінальну справу, тотожний позитивний правовий наслідок гарантується суб'єкту, стосовно якого мало місце вимагання неправомірної вигоди (або хабара). На думку О. Ф. Ковітіді, в подібних випадках особа, що дає хабар (надає неправомірну вигоду), вимушено завдає шкоду об'єкту кримінально-правової охорони з метою запобігти заподіяння шкоди своїм правам і законним інтересам, а тому вимагання хабара наближується до психічного примусу і дії особи (у виді давання хабара) – до обставин, які виключають злочинність діян-

ня [12]. В. В. Сверчков пояснює зумовленість вказаного випадку звільнення наявністю в ньому збігу важких обставин [13, с. 522–523]. Не вдаючись до дискусії щодо природи вказаних вище положень, погодимось із висновком П. В. Хряпінського, який обґрунтовано стверджує, що вони не належать до заохочувальних норм кримінального права [3, с. 94]. Відтак, вони не заохочують до позитивної посткримінальної поведінки. Однак, слід звернути увагу на те, що положення про звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила корупційний злочин під впливом вимагання досить давно існують у вітчизняному законодавстві, а в «антикорупційних» новелах кримінального закону їх було істотно розширено. До речі, передбачалися вони й Законом України від 11 червня 2009 р. № 1508-VI, який мав доповнити КК України положеннями, згідно з якими особа, що вчинила комерційний підкуп та підкуп особи, що надає публічні послуги, звільнялася б від кримінальної відповідальності, якщо стосовно неї мало місце вимагання неправомірної вигоди (ч. 5 ст. 235-5, ч. 5 ст. 235-4 КК України) [14]. Використовують їх зарубіжні законодавці: наприклад, у примітці до ст. 291 КК Російської Федерації «Давання хабара» вимагання хабара з боку посадової особи назване в числі підстав звільнення хабародавця від кримінальної відповідальності [15].

Розглядаючи значення наведених положень Особливої частини КК для виконання функцій кримінального права, ми пропонуємо розуміти їх як засіб, спрямований на посилення кримінально-правової охорони суспільних відносин від найбільш небезпечних проявів корупційних злочинів, коли злочин пов'язано з активним впливом винного на свідомість і волю потенційного хабародавця або надавача незаконної винагороди (вимаганням). Випадки звільнення від відповідальності, про які в них ідеться, можна вважати такими, що забезпечують запобігання певним видам злочинів (отриманню хабара чи незаконної винагороди, поєднаних з вимаганням). На підтвердження цієї думки зауважимо, що в процесі звільнення від кримінальної відповідальності кримінальне переслідування особи припиняється, але її участь в процесі продовжується в статусі вже не обвинуваченого, а свідка. Така особа не змінюватиме свідчення, не відмовиться від них на користь обвинуваченого корупціонера (зокрема щодо факту вимагання хабара чи незаконної винагороди), адже в такому випадку вона втрачає

законну підставу уникнути відповідальності за вчинений злочин. Крім того, гарантоване звільнення від відповідальності особи, яка здійснила підкуп внаслідок вимагання, здатне суттєво знизити криміногенну мотивацію потенційних корупціонерів, принаймні утримати їх від вимагання хабарів, незаконних винагород. Отже, можна говорити, що в ч. 5 ст. 368-3 КК України, ч. 5 ст. 368-4 КК України, ч. 6 ст. 369 КК України присутнє «приховане» кримінально-правове заохочення, здатне схилити особу, яку суд звільнив від кримінальної відповідальності у зв'язку із вчиненням щодо неї вимаганням, до сприяння розслідуванню злочину. Водночас таке «приховане» заохочення найменше забезпечує реалізацію функцій охорони кримінальним правом суспільних відносин від корупційних злочинів чи запобігання останнім. Оскільки особи, в яких вимагався хабар (незаконна винагорода), частіше за інших учасників таких злочинів відчувають себе постраждалими та з цих мотивів частіше звертаються до правоохоронних органів із заявою про злочин, ми не вбачаємо потреби в існуванні окремого спеціального виду звільнення від кримінальної відповідальності на підставі одного лише вимагання хабара (незаконної винагороди). На прикладі ч. 6 ст. 369 КК України вказану підставу може бути викладено наступним чином: «звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка пропонувала чи дала хабар, якщо після давання хабара вона добровільно заявила про те, що сталося, до порушення кримінальної справи щодо неї органу, наділеному законом правом порушувати кримінальну справу, або якщо стосовно неї мало місце вимагання хабара і вона до притягнення її до кримінальної відповідальності добровільно заявила про це такому органу».

В Особливій частині вітчизняного кримінального закону передбачено також можливість звільнення від відповідальності особи, яка вчинила військовий злочин, від кримінальної відповідальності згідно зі ст. 44 КК України із застосуванням до неї заходів, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних Сил України (ч. 4 ст. 401 КК України). Однак даний припис не можна віднести до інституту спеціального звільнення від кримінальної відповідальності. Як зазначає Ю. В. Баулін, він не містить самостійної підстави такого звільнення внаслідок технічної помилки законодавця: при ухваленні нового КК України передбачалося, що його ст. 44, до якої відсилає ч. 4 ст. 401 КК

України, міститиме норму про дійове каяття, однак при підготовці остаточної редакції КК України змінилася кількість норм Загальної частини і дійове каяття особи було закріплене в іншій статті (ст. 45 КК України) [16, с. 295–296]. Отже, ч. 4 ст. 401 КК України потенційно (за намірами законодавця) мала б стати заохочувальною нормою Особливої частини КК України. Однак і в цьому разі вона суттєво відрізнялася б від спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, адже передбачала б не звільнення від відповідальності у зв'язку із дійовим каяттям за окремий злочин, а звільнення окремих суб'єктів із встановленням при цьому щодо них додаткових умов. Тому можна погодитися з С. С. Яценком, який передбачений ч. 4 ст. 401 КК України вид звільнення визначив як «змішаний» [17, с. 99].

Таким чином, спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності Особливої частини КК України інтегровані в «матерію» сучасного кримінального права як засоби, що з різним ступенем інтенсивності й ефективності сприяють виконанню цієї галуззю публічного права своїх головних соціально зумовлених соціальних завдань. Найбільш «потужно» вони задіяні в напрямку реалізації заохочувальної функції кримінального права, забезпечуючи позитивне кримінально-правове стимулювання громадян, що порушили кримінальний закон, до соціально корисних форм посткримінальної поведінки. Деякі з них одночасно забезпечують відшкодування постраждалим від злочину фізичним особам або державі збитку, яких вони зазнають внаслідок вчинення злочинів. Реалізації охоронної функції кримінального права, вираженням якої є притягнення винних у злочинах до кримінальної відповідальності сприяють ті з приписів про спеціальне звільнення від відповідальності, які схиляють громадян, що вчинили злочин, до самовикриття, до викриття злочинів, вчинених іншими особами. Низка норм про спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності задіяні в процесі реалізації функцій кримінального права кумулятивно, оскільки забезпечують не одну, а одночасно декілька з них. З урахуванням викладеного є підстави визнати, що зазначені норми, особливості їх конструювання та соціальні підстави встановлення, закономірності їх застосування повинні більш ґрунтовно вивчатися наукою кримінального права України та більш інтенсивно використовуватися в діяльності спеціально уповноважених органів держави,

які забезпечують реалізацію функцій кримінально-правової політики України.

Список використаної літератури

1. Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.) / В. О. Навроцький. – К. : Атіка, 2001. – 272 с.
2. Тихий В. П. Питання звільнення від кримінальної відповідальності при вчиненні злочинів у сфері господарської діяльності / В. П. Тихий // Проблеми запобігання службовим злочинам у сфері господарської діяльності : матеріали наук.-практ. семінару (м. Харків, 9 листоп. 2004 р.). – К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 48–51.
3. Хряпінський П. В. Спеціальне звільнення від відповідальності у кримінальному праві та законодавстві України : навч. посіб. / П. В. Хряпінський. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2010. – 270 с.
4. Хряпінський П. В. Функціональна спрямованість заохочувальних норм у кримінальному законодавстві України / П. В. Хряпінський // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 4. – С. 158–166.
5. Лопашенко Н. А. Основы уголовного-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика / Н. А. Лопашенко. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 339 с.
6. Кримінальне право. Загальна частина : підручник / А. С. Беніцький, В. О. Гацелюк, М. К. Гнетнев, В. С. Гуславський та ін. ; за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – К. : Істина, 2011. – 1112 с.
7. Тихий В. П. Уголовно-правовая охрана общественной безопасности / В. П. Тихий. – Х. : Изд-во при Харьк. гос. ун-те издат. объединения «Вища шк.», 1981. – 173 с.
8. Гуторова Н. А. Освобождение от уголовной ответственности участника организованной преступной группы / Н. А. Гуторова // Бизнес-информ. – 1996. – № 16. – С. 8–10.
9. Барков А. Освобождение от уголовной ответственности по нормам Особенной части УК РСФСР / А. Барков // Советская юстиция. – 1976. – № 3. – С. 28.
10. Ивонин В. Ю. Освобождение от уголовной ответственности по нормам Особенной части уголовного законодательства и его применение органами внутренних дел : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В. Ю. Ивонин. – М., 1992. – 21 с.
11. Вознюк А. А. Ознаки спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності [Електронний ресурс] / А. А. Вознюк. – Режим доступу: http://www.lex-line.com.ua/?language=us&go=full_article&id=354.
12. Ковітіді О. Ф. Звільнення від кримінальної відповідальності за нормами Загальної частини КК України : навч. посіб. / О. Ф. Ковітіді. – Сімф. : Квадронал, 2005. – 224 с.
13. Сверчков В. В. Освобождение от уголовной ответственности, прекращение уголовного дела (преследования), отказ в его возбуждении: проблемы теории и практики / В. В. Сверчков. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2008. – 586 с.
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення : закон України від 11 черв. 2009 р. № 1508-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 46. – Ст. 699.
15. Уголовный кодекс Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://base.garant.ru/10108000/17/#2016>.
16. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.
17. Уголовный кодекс Украины : науч.-практ. коммент. / отв. ред. С. С. Яценко. – [3-е изд. испр. и доп.]. – Киев : А.С.К., 2003. – 1088 с.

Надійшла до редколегії 13.02.2012

ТЕРЕЩУК С. С. СПЕЦИАЛЬНЫЕ ВИДЫ ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ СРЕДИ СРЕДСТВ ВЫПОЛНЕНИЯ ЗАДАЧ УГОЛОВНОГО ПРАВА

Проанализированы предусмотренные в Особенной части Уголовного кодекса Украины специальные виды освобождения от уголовной ответственности. Определены их возможности в обеспечении реализации функций уголовного права.

TERESHCHUK S. SPECIAL TYPES OF EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY OF THE TASKS OF CRIMINAL LAW

Provided in the Special Part of Criminal Code of Ukraine special types of exemption from criminal liability are analyzed. Their abilities to ensure the realization of criminal law functions are determined.